

ראשית התרגום המודרני לעברית: עוד מבט אחד¹

גדעון טורי

לזכרו של חיים שוהם,
ידיד ושותף של אמת

בחיבוריו על המגעיים שקיימה התרבות העברית עם התרבות הגרמנית בראשית תקופת ההשכלה עמד חיים שוהם על מרכזיותו של התרגום ביצירת הספרות העברית החדשה; הן תרגום טקסטים בדרגות שונות של קרבה למקורם והן יציקת תוכן עברי לדגמים, שנשאלו אמנם מבחוץ אך הגיעו ליעדם לאו דווקא בתיווכו של מימוש טקסטואלי זה או אחר. את העיון 'בקליטתה של הספרות הגרמנית בספרות העברית והשפעתה עליה' – בדרך התרגום כבדרכים אחרות – הציע שוהם (1981: 95) לפתוח 'בשליש האחרון של המאה ה-18', עם הופעת 'המאסף' ו'שירי תפארת', וזאת – לדבריו – מבלי לנקוט 'עמדה בוויכוח נמשך' והולך בהיסטוריוגרפיה של הספרות העברית בדבר תחילתה של הספרות החדשה. 'בחרנו בתקופה', הסביר, 'ולא בתאריך; בתהליך ולא ביצירה בודדת או יוצר בודד'. במסגרת מערכת שיקולים זו עצמה אני מבקש לחזור עוד שלושים שנה לאחור, אל הניסיונות הראשונים לפתוח במהלך החדש.

1 בתולדות המגעיים בין שתי התרבויות היה לפחות מקרה קודם אחד, שיש בו עניין של ממש גם מבחינת ההיסטוריה של התרגום המודרני לעברית; אם לא כאירוע לעצמו הרי בהחלט כסימפטום לעמדותיהם של מבשרי ההשכלה וראשוניה, הן לגבי משקלו המהותי של התרגום והן לגבי דרכי ביצועו ההולם. האירוע שמדובר בו היה אמנם מבודד, אך נראה שרק במקרה כך היה: הנסיבות קטעו המשכיות מכוונת, אך לא היה בקטיעה זו אלא כדי לדחות את פתיחתו של

1. עיבוד קל של הרצאה שנישאה ביום העיון לזכרו של פרופ' חיים שוהם במלאת שנה לפטירתו, 'ההשכלה' בספרות העברית והאירופית' (13 בדצמבר 1994). הרצאה זו פיתחה פרק קצר מתוך מאמר מקיף שפורסם באנגלית בשנת 1988. נוסח אחר של המאמר השלם נכלל כפרק השביעי בספרי האחרון (G. Toury, 1995).

תהליך רציף. כוונתי כמובן ליקהלת מוסר', צמד החוברות שהוציאו משה מנדלסון ושותפו הבלתי מזוהה ושהתעתדו, כנראה, להיות פרסום פריודי של ממש בנוסח 'שבועוני המוסר' של מערב אירופה, ובעיקר של גרמניה.

לא זה המקום לשוב ולעמוד על משמעותו הכוללת של 'קהלת מוסר' בתולדות תנועת ההשכלה העברית וספרותה.² מה שחשוב לענייננו הוא ששער שלם באותו קדם-כתב-עת הוקדש לתרגום, ולתרגום הספרותי דווקא. מהיקפו ומתוכנו של הדיון עולה, שכבר מבשרי ההשכלה בשפה העברית היו מודעים לפוטנציאל הגלום בתרגום ולצורך העז בו, ובממדים שלא נודעו כמותם מאז ימי הביניים. בשער זה, שער ו שבחוברת השנייה של 'קהלת מוסר', מקובל להתבונן במנותק ממסורת ההשכלה; לא אחת כקוריוז בעלמא. אני מבקש לעיין בו דווקא לאורה של אותה מסורת, כדי להראות שמה שהחל בשנות השמונים יכול היה להתחיל כבר בשנות החמישים, ובאותה צורה כמעט. התנאים כבר בשלו והולידו עמדות זהות.

ראוי לשוב ולהזכיר, שגם במרחב התרבות הגרמנית הייתה המאה ה-18 עידן של פריחה חסרת תקדים; לא רק בתחום התרגום עצמו, כפעילות שתכליתה ליצר טקסטים בכמויות רבות ובמגוון חסר תקדים, אלא גם בתחום האידאולוגיה שנלוותה לפעילות זו ונקשרה בה. השיא היה, מן הסתם, בהעמדת המושג Weltliteratur כדרך שטבע אותו גתה על סף המאה ה-19, אך שלטונה של העמדה הרואה את התרגום כדרך המלך להעשרתה של ספרות 'ביטית', והמעודדת את ההליכה בדרך זו, חל ודאי עשרות שנים קודם לכן; ולא בכדי הוכתרה התערוכה המקיפה על תולדות התרגום לגרמנית 'במאה של גתה', שהכין הארכיון לספרות גרמנית במוזיאון הלאומי ע"ש שילר שבמרפד אס נקר בשנת 1982, בכותרת-הלוואי Die Lust am Übersetzen, שבמיעוטה היא מורה על הנאת התרגום, ובמרבה – על התשוקה אליו.

די היה במרכזיותן של הפעילות התרגומית ושל החשיבה הממוקדת בה בשלב כה קריטי בהיווצרות התרבות הגרמנית כדי לעודד את מי שהחליטו לטעת את עצמם באותה תרבות, וביקשו להיאחז בדגמי התנהגות שכבר התמסדו בה, להעלות על נס את התרגום גם באותו חלק מכתיבתם שקיבל על עצמו לכוון את הפעילות המשכילית בשפה העברית. ואכן, שער ו של 'קהלת מוסר' מלמד, שבעיני מבשרי ההשכלה פיגרה תרבותם של היהודים אחרי התרבות הסובבת לא רק מבחינת עצם ההיזקקות לתרגום, אלא גם מבחינת המודעות אליו ואל היתרונות הגלומים בו. בנתוני הפתיחה של ההשכלה תרגום לעברית היה רחוק מלהיות מובן מאליו, ואפילו סימני התנגדות ליבוא מן החוץ עתידיים היו להתגלות כעבור

2. על 'קהלת מוסר' פורסמו בשנים האחרונות כמה מאמרים חשובים (כגון י' טורי. תשכ"ח; Michael. 1979; Altmann. 1973: 83-91; J. Toury. 1968; Meyer. 1968 ואפילו ספר שלם (גילון. תשלי"ט). וראה גם גלבוע (1992: 51-52). בחיבורים אלה נידונים בהרחבה רבים מן הנושאים הרלוונטיים, כגון זהותו של העורך השני, חלקו של מנדלסון בכתיבה ובעריכה, מועד הופעתו של כתב-העת והסיבות להפסקתה, הגורמים למיעוט העותקים שנשמרו, ועוד. במקרים לא-מעטים אין תמימות דעים בין המחברים השונים.

זמן קצר.³ לפיכך הורגש צורך לעשות לו נפשות, פשוטו כמשמעו, ובאגרסיביות לא מעטה.

ההכרה בצורך זה היא העומדת ביסוד העובדה המתמיהה, לכאורה, ששמינית מיקהלת מוסרי הוקדשה לפעילות הנתפסת בדרך כלל כמשנית. בכך יש גם משום הסבר להחלטת העורכים להקדיש לתרגום דיון נפרד לאחר שבשער ב שבחוברת הראשונה כבר נטענה טענה מקיפה הרבה יותר: שהעברית מוכשרת **לכל** שימוש תרבותי (יכי נכון לשוננו לכל דבר מקרה ופגע. להרים קול בבכי. לשר בשירים על לב השמחים אל גיל או להוכיח בשער רשעי ארץ). לכאורה מתגלה פה מעין נסיגה, צמצום הדרישות המוצבות לפני מי שעתידים לייצר טקסטים בעברית, שהרי אלה הופנו עתה להישען על טקסטים שנוסחו כבר בלשונות אחרות. מה שמשתקף פה למעשה הוא החלטה רבת השלכות: לטפל במפורש ובפרוטרוט במה שטעון היה עידוד כאחת הדרכים המרכזיות לייצורם של טקסטים כאלה. ואכן, מבין שיטי הדיון בשער ו עולה בבירור ההשקפה, שלתרבות המבקשת לה דרך לא נשקף שום סיכוי להדביק את העולם המודרני אלא אם תשקיע מאמצים ניכרים – וממוקדים – בתרגום; ומילשונות המערב צפון ותימן דווקא, קרי לשונות אירופה.

בעיני בעלי 'קהלת מוסרי' לא היה אפוא התרגום הכרחי בל יגונה, כביכול, אלא **אסטרטגיה מובהקת**; דרך פעולה הננקטת תוך כדי הליכי **תכנון תרבותי** והמכוונת להשגת **שורה של יעדים**. ראש וראשון באלה היה, מן הסתם, העמדה קלה יחסית של כמויות ניכרות של טקסטים ההולמים ספרות 'עכשווית' למען יהיה לתרבות שבחרה בעברית כלשונה במה להפגין את עצם קיומה, ובמהירות רבה ככל האפשר. יעד שני, נלווה, היה ביצוע 'ניסוי כלים' לקראת יצירה עצמית: התמודדות עם תחומים שסומנו כבר כיספרותיים (ולכן כראויים לטיפול) בתוקף מימושם הטקסטואלי בתרבות אחרת; ולא תרבות אחרת בעלמא, אלא תרבות יוקרתית, מנקודת ראותה של קדם־ההשכלה העברית, שלפיכך היו לה סיבות טובות לקחתה כדוגמה ולהישען דווקא עליה.

כמובן, איש ממבשרי ההשכלה לא ידע אל נכון כיצד מייצרים טקסטים לפי דגמים אירופיים, שאותם ראשוניים לא צמחו עליהם ולא ניכסו אותם, ועל אחת כמה וכמה לא התנסו בהם התנסות פעילה; אפילו לא ב'שפות הגויים', שרובם ממילא לא שלטו בהן וכמעט איש מהם לא כתב בהן ספרות, לא כל שכן בעברית. למעשה, בין ראשוני ההשכלה העברית היו רק מעטים שנוסו בהתמודדות פעילה עם דגמים אירופיים בני הזמן, ולכן היה להם התרגום מוצא נוח כל כך; בדיעבד – מוצא מובן מאליו כמעט. סוף סוף, עם כל הקשיים שהיא מזמנת, התמודדות עם טקסט יחיד תמיד ישירה, ולכן גם קלה ופשוטה מהתמודדות עם דגם, מערכת

3. ראה בעיקר את 'נחל הבשור', הקול־הקורא שפרסמה בקניגסברג 'חברת דורשי לשון עברי' (1783) לקראת הופעת 'המאסף', וכן מכתב התשובה של נפתלי הירץ וייזל לאותו מנשר. שניהם פורסמו בראש החוברת הראשונה של 'המאסף' לשנת תקמ"ד (במספור מיוחד). לעניין זה ראה עכשיו שוהם (1995: בעיקר 33-36).

מופשטת של כללי יצירה, שלפני שאפשר להתחיל לפעול על פיה היא טעונה חילוך ממקבץ של התנהגויות קונקרטיות, שאת קשריהן זו לזו ואת טיבו של המכלול שהן מעמידות צריך גם לזהות (או לקבוע) קודם לאותו חילוך.

בעלי 'קהלת מוסר' היו אולי בעלי חזון, אבל ודאי שפתאים לא היו. דיונם בתרגום מלמד, שמלכתחילה היה ברור להם שעניין אחד הוא ההכרה בצורך הדוחק ביבוא מן החוץ ועניין שונה לגמרי הוא מגבלותיה האינהרנטיות של התרבות המתהווה בהתמודדות הדרושה; לא רק עם כל מה שניתן לניסוח בשפות אחרות (כלומר בניסיון לנכס דגמי פעולה והתנהגות), אלא גם עם מה שכבר נמצא מנוסח באותן שפות (וממילא בניסיון להשתלט על אוצר טקסטים מוגדר). את הקושי הוסיף והגביר צמצום הרפרטואר הביתי, שהרי עד מהרה עתידיים היו ראשוני המשכילים לקבוע, כי הלשון הזמינה ליצרני הטקסטים בעברית תוגבל למה שנמצא לו תיעוד במקרא.

הגשר על פני הפער בין רצוי למצוי נמצא לבעלי 'קהלת מוסר' בנעימה מפורשת של יתדותיהם בימי הביניים: תור זהב קודם, שבין השאר הצטיין בעושר של פעילות תרגומית מכאן ושל חשיבה על התרגום מכאן. חלק מעושר כפול פנים זה – הן טקסטים מתורגמים והן חיבורים על התרגום – זכה לקונוזיציה בתרבות העברית ומקצתו נשאר ב'זיכרון הקולקטיבי' של עם ישראל עד עצם אותם ימים, כפי שעולה גם מרשימת הטקסטים והאישים הנזכרים ב'קהלת מוסר' עצמו. כמובן, ההיסטוריה אינה יודעת חזרות לאחור, וגם החזרה המשתמעת לימי הביניים הייתה מדומה. יתר על כן, תוך כדי הכרזה עליה בוצע היפוך מעניין של קונוזיציה ימי-ביניימית מרכזית, שהוסיפה לעמוד בתוקפה גם עם תום התקופה: העמדה האפולוגטית המסורתית, שחלק בלתי נפרד ממנה היה הגזמה בהבעת **אי-היכולת** להתמודד עם המשימות שבוצעו למעשה – לרבות אותן התמודדויות ש'הזיכרון הקולקטיבי' ראה אותן כמוצלחות במיוחד – הומרה במאמץ מודע ומכוון **להאדיר את יוקרתה של העברית כנשאת של טקסטים מתורגמים דווקא**, אפילו ייכרכו בכך טענות כוזבות.

ואכן, בשער ו נטען, שבתרגום 'דברי תורה וחכמה' – שהוא התחום שהתרכז בו, לדידם של מבשרי ההשכלה, התרגום לעברית בימי הביניים⁴ – יש ויש בעיות, ובעיות כבדות משקל, אך אלה נובעות בראש ובראשונה מאופיים של הטקסטים עצמם ומדרך התרגום הנקשרת בהם; קשר מהותי של נביעה, כביכול. שהרי בתרגום דברי חכמה, טוענים בעלי 'קהלת מוסר', 'אין לנטות מדברי מחברם ימין

4. היום ידוע לנו שטקסטים לא מעטים של 'ספרות יפה' (לפי התפיסה של אותם ימים, כמובן) תורגמו גם הם לעברית, הן בימי הביניים עצמם והן במאות השנים המפרידות את תקופת ההשכלה מימי הביניים. ואולם מידת השתמרותם של אלה בזיכרון הקולקטיבי הייתה קצת ימים ומעטה, ולכן אין פלא שראשוני ההשכלה העברית כמעט לא ידעו עליהם דבר. הספר המקיף ביותר על התרגומים העבריים בימי הביניים הוא עדיין ספרו הקלסי של מוריץ שטיינשניידר (1893). (Steinschneider). מידע מרוכז נמצא בערך המקיף שב' Encyclopedia Judaica (1971). (Halkin). לסיכום סכמטי של אחדים מעקרונות השלפיה וההתנהגות התרגומית ראה בערך על מסורות התרגום לעברית שהופיע ב' Encyclopedia of Translation Studies' (G. Toury. 1998).

ושמאל', ושאלות של עיצוב לשוני זניחות. לעומת זאת, כשבאים הדברים להרקת 'אמרי נועם מכלי אל כלי', שבהם טעונה שמירה 'המליצה' בלבד, 'לדבר הזה תכון שפת העברים וכמעט אין דומה לה'. כידוע, בעשורים הראשונים לקיומה עתידה הפעילות התרגומית להתרכז בראש ובראשונה בדברי ספרות, בהתאמה גמורה לחזונו של מבשרי ההשכלה, ועיקר האון אכן יוקדש לשכלול 'המליצה' בדרך שתהלוך את החידוש שבטקסטים החדשים. ואולם ברור שבשנות החמישים של המאה ה-18 הייתה פה **הצהרת כוונות** יותר משיקוף מצב קיים: האידיאולוגיה היא שגויסה לשכנוע קהל הקוראים, ובמובן חשוב אפילו ליצירתו, גם אם מבעים אידיאולוגיים במהותם הוסוו כטענות 'עובדתיות' על המציאות. עמדה זו תעמוד בעינה דורות רבים, ודוגמה מובהקת לגלגוליה המאוחרים (1874!) יכולה לשמש ההתהללות המפורסמת של פרץ סמולנסקין בהקדמתו לתרגום 'איתאל הכושי' בידי יצחק אדוארד סלקינסון:

נקמות נעשה היום בהבריטאנים, המה לקחו את כתבי קדשנו ויעשו בהם כאדם העושה בשלו, העתיקום, פזרום לכל קצות הארץ כמו להם המה, וגם אנחנו נשלם להם היום פעלתם אל חיקם, כי נקח את הספרים היקרים בעיניהם ככתבי הקדש, את חזיונות שעקספיר ונביאים לאוצר שפת קדשנו, ואם לא מתוקה הנקמה הזאת!!

[...] כי אמנם נצחון גדול הוא לשפת קדשנו אם אבני חן כאלה תכללנה יפיה. אבני חן כאלה יתנו לה ליות חן ונעורים בעת הזאת, למרות חפץ מנדיה אשר לא יבינוה שיאמרו: בלה היא, מטה לשחת, קברוה, כסו פניה בטמון ובשמה לא תזכירו עוד (עמ' V).

לגישור על הפער בין מצב העניינים הממשי למשאת הנפש תחת מטריית האידיאולוגיה החדשה סייע הרבה אימוצה של תפיסת תרגום, שכל הקשור בקוטב הקולט ובאילווצים הפועלים בגבולותיו חודד בה על פני האילוץ של ייצוג הקוטב התורם, לרבות טקסט-המוצא עצמו. עיקריה של תפיסה זו, שתשלוט במשך כל תקופת ההשכלה, אומצו כבר בידי בעלי 'קהלת מוסר', ולהם יוקדש עיקר דבריי.

2 ממש כשם שלטענה הכללית על כוחה של העברית בשער ב של 'קהלת מוסר' נלווה קטע לדוגמה, כך נספחו לדיון העקרוני הקצר והמוקצן בעצם האפשרות לתרגם אליה דברי ספרות אירופיים דוגמת טקסט מתורגם (ראה נספח 1). אין ספק שהמטרה בהבאת התרגום-לדוגמה לא הייתה לספק חומר קריאה בעלמא, להנאה או לביילוי זמן. הכוונה העיקרית הייתה להפגין בעליל את מה שנטען קודם בדרך ההכללה; כלומר, להראות למבקש להשתכנע בכוחה של העברית להעמיד מחדש טקסטים שנמצאו מנוסחים בשפה אחרת את תוצאות מפגשה עם טקסט אחד כזה. פה אין דבריי בגדר ספקולציה: התרגום **מועמד למבחן** במפורש, ובשורה ארוכה של אמירות משלימות:

הואילו פנו בי [...] בחנוני נא! [...] על פניכם אם אכזב [...]]. אליכם אישים! שיתי מגמת פני. אתם תבחרו אם כנים דברי: תנו אותם על ידי עושי המלאכה, ואם לא אדעה – ואוסיף את ידי שנית ('קהלת מוסר', שער ו).

הפונקציה **המשדלת** של שרשרת אמירות זו ברורה מאוד. סוף סוף, 'עושי המלאכה' – מומחים לתרגום, לא כל שכן מומחים לתרגום לעברית – כמעט לא היו בנמצא בקהל הקוראים שיכול היה 'קהלת מוסר' לצפות לו... מאותו תרגום אפשר לגזור שורה ארוכה של עובדות, המעמידות אותו – ואת התנהגותו של בעליו (ככל הנראה משה מנדלסון עצמו)⁵ כמתרגם וכעורך – כהטרמה של אותו מהלך היסטורי, שנקודת ההתחלה שלו מוגדרת היום כשליש האחרון של המאה ה-18. למשל,

לקורא הוגש הטקסט העברי בלבד.

כמובן, אילו נועד התרגום לקריאה בעלמא, לא היה מקום להתעכב על פרט זה. סוף סוף, הגשת תרגומים במנותק ממקורותיהם היא נורמה מקובלת. דווקא הבאת המקור לצד תרגומו הייתה תמיד התנהגות חריגה, ובדרך כלל נקשרו אליה פונקציות ייחודיות, או לפחות מיקום שונה מן הרגיל בתרבות היעד. לא אחת היה לייחוד הפונקציונלי ביטוי ברור גם בתרגום עצמו, שבוצע בדרך שונה מן המקובל. ואולם, כזכור, התרגום שלפנינו הוא תרגום **לדוגמה** המוגש **למבחן**; והערכת המפגש – של לשון או של אדם – עם טקסט בלשון אחרת על יסוד התוצר הסופי לבדו יכולה להתבצע (ובעיקר – לזכות בהצדקה) בתנאי ברור אחד: בתנאי שהאילוץ המרכזי שפעל על המתרגם ועל מעשה התרגום הוא אכן ייצורו של טקסט, שיעמוד בדרישות הפנים של תרבות היעד, ספרותה ולשונה. כידוע, להפעלת שיקולים של קבילות יש תמיד מחיר בתחום האדקוויטיות התרגומית, וככל שגדלה ראשוניותם של שיקולים אלה כן יידחקו לשוליים פרטי ייצוגו של טקסט המוצא.

חשוב להדגיש, שעניינו פה אינו בשאלה כיצד, או באיזו מידה, ייצג תרגום זה או אחר את מקורו הלכה למעשה, לרבות התרגום-לדוגמה ש'קהלת מוסר'. ברור שבמסגרת כל תפיסת תרגום שהיא עשויים להיווצר תרגומים אדקוויטיים יותר ותרגומים אדקוויטיים פחות, והייצוג שמייצג טקסט מתורגם את מקורו אכן ניתן לבדיקה ולתיאור (אף כי לא להסברה-הצדקה!) במנותק מן התפיסה שבמסגרתה נוצר. הטענה הנטענת פה היא שהנורמה הראשיתית המוצעת, והמתקבלת בלא עוררין, היא נורמה של **קבילות**, וכל השאר אינו אלא ספיה: גם אם הוא מתקיים בפועל, מקומו בהירארכיית החשיבויות המשמשת מדד בידי אנשי התרבות עצמם, יצרנים וצרכנים כאחד, נמוך למדי.⁶ [למעשה, למרות הצמצום ההדרגתי בתוקפה

5. ראה למשל את הניתוח המשווה שערך גילון (תש"יט: פרק שיש) בין שני המחברים-העורכים של 'קהלת מוסר' כרקע להכרעתו, ששער ו הוא פרי עטו של מנדלסון.

6. למושג 'נורמה הראשיתית' ולאופציות הכלולות בו, 'קבילות' לעומת 'אדקוויטיות תרגומית', ראה G. Toury. 1995: 56-57. תפיסת האדקוויטיות המובלעת פה נשענת בראש ובראשונה על עבודותיו המוקדמות של אבן-זהר בחקר התרגום (בעיקר אבן-זהר. 1971; 1975).

ולמרות השינויים באופייה, שעדיין לא תוארו כל צורכם, זו עתידה להיות הנורמה השלטת בתקופת ההשכלה כולה, לרבות המאה ה-19, ולשרידיה ייודע משקל רב אפילו במאה העשרים.]

בין כך ובין כך אין ספק, שלמבשרי ההשכלה ולראשוני לא היה רצון מיוחד להקל על קוראיהם את התהייה על מה שמעבר לעמידתו של טקסט מתורגם בתנאי הקבילות (שלצרכיה די בהכרת המסורת הפנימית המתהווה והולכת). אדרבה, בדיקתו של כל היבט אחר, ובעיקר הניסיון לעמוד על יחסו של התרגום למקורו, עלולים היו לפגוע בהשגת היעד המרכזי: שכנוע קהל הקוראים שהעברית מסוגלת לעשות את מה שבעצם לא היה בכוחה לעשות, ומשיכתו של אותו קהל אל התרבות החדשה בדרך זו. ואכן, עיון בהתנהגותם של אותם ראשוני מגלה שורה של הכרעות חוזרות ונשנות העשויות להכביד על השוואתו של תרגום למקורו ועל חשיפת התחומים הבעייתיים בתרגום לעברית, גם אם הקורא בן הזמן ירצה בכך מאוד. והנה, גם להכרעות אלה יש התחלות ברורות בשער ו של 'קהלת מוסר'.

למשל, אף על פי שהטקסט העברי הוצע למבחן כ**תרגום**,

המקור לאותו תרגום לא פורש;

לא טקסט-המוצא ואפילו לא שם מחברו.

גם בעתיד, מן החוברת הראשונה של 'המאסף' ואילך, לא יזוהו במלואם חלק נכבד מהמקורות לתרגומים הנדפסים. למעשה, רבים מהטקסטים העבריים שייחוצו על יסוד טקסטים זרים אפילו לא יסומנו כלא-מקוריים. אותם מקורות זרים שיזוהו, רבים מהם זיהויים יינתן **ברמז** בלבד, פעמים באמצעות שמות המחברים אך בלא אזכור שם הטקסט, וחלקם, דרך אגב, תוך ייחוס שגוי. יתר על כן, גם כשניתן רמז למקור, תלך ותגבש נטייה להסתירו; למשל על ידי שימוש באותיות זעירות או על ידי דחיקת הזיהוי להערת שוליים או אפילו לתוכן העניינים של הפרסום שנכלל בו התרגום, תוכן עניינים שלא תמיד מוקם אפילו במקום מרכזי ובולט כעמוד הראשון (או האחרון) של אותו פרסום. לשון אחר, זמן רב תשלוט בתרבות העברית החדשה עמדה המייחסת תרגומים בראש ובראשונה **למתרגמיהם**. כמובן, כך נהגו גם תרבויות אחרות במערב, אך רובן ככולן כבר לא במחצית השנייה של המאה ה-18; ועל התנהגותה האפיגונית של התרבות העברית בתקופת ההשכלה עוד ידובר להלן.

אין ספק שייחוסם של תרגומים למתרגמיהם עולה בקנה אחד עם ראיית הקבילות כאילוץ כמעט בלעדי על ייצורם. סוף סוף, לניסוח הטקסט בלשון היעד באמת אחראי המתרגם; ליתר דיוק, פרסונה צירופית שכל כולה בתחומי תרבות היעד: המתרגם, העורך, המלביה"ד, וכו' (שהרי בדרך כלל אין בידינו להפריד בין הידיים השונות שהשתתפו בהעמדתו של תרגום). יתר על כן, מכיוון שתפיסת ה'מליצה' המשכילית ההולמת עתידה להיות אחת ביסודה, קו הגבול בין תרגום ויצירה מקורית יהיה מטושטש ביותר. לא מעשה התרגום עצמו, כמובן – שגם המשכילים הכירוהו (והכירו בו) כדרך מובחנת של ייצור טקסטים – אבל בוודאי מעמדו של מעשה זה בתרבות; לא כל שכן מעמדם של הטקסטים שהועמדו באמצעותו.

למעשה ייתפס התרגום כאחת מאסטרטגיות הייצור של טקסטים עבריים; אסטרטגיה מועדפת, הן בגלל מזעור המאמץ שנקיטתה מחייבת, יחסית לכל כתיבה שאינה מתבססת על טקסטים (קיימים), והן בגלל האפשרות לנָכֵס באמצעותה טקסטים שזכו ליוקרה בתרבות אחרת – אבל אסטרטגיה שמבחנה העיקרי עודנו התאמת התוצר לדרישות התרבות הקולטת, דרישות המנוסחות במונחי פְּנים טהורים. התוצאה ברורה: מגוון הדרכים לביצוע המעשה 'כהלכה' יהיה גדול מאוד וגבולות הקטגוריה 'תרגום' ייתפסו לא רק כרחבים, אלא גם כגמישים ביותר. מכאן, למשל, ההיתר שלא לסמן טקסטים מתורגמים כלא-מקוריים. עם זאת חשוב להדגיש, שסימונו או אי-סימונו של טקסט עברי כתרגום אינו מעיד בהכרח על קרבתו למקורו: מערכת השיקולים פה מורכבת הרבה יותר וההחלטות חותכות הרבה פחות.

לאמתו של דבר מן העדויות המעטות שהגיעו לידינו עולה, שרק מעטים מבני הדורות הראשונים להשכלה התעניינו באמת בשאלה כיצד ראוי לו לתרגום לעברית שיתבצע, ואם הטקסט המוגש להם – גם אם הוגש במפורש כתרגום – אכן יוצר במסגרת הגבולות המוסכמים. לאור כל זאת אין פלא, שעד היום אין בידינו רשימה מלאה של הטקסטים העבריים מאותה תקופה הראויים להידון כתרגומים. אין גם טעם לנסות להעמיד רשימה כזאת במסגרת תפיסת התרגום שאנו אמונים עליה היום: תפיסה זו פשוט אינה רלוונטית למאה ה־18, ואימוצה ישים לאל כל ניסיון לתת לדברים הסבר היסטורי. שום תרגום בן 200-250 שנה, בשום תרבות שבעולם, אינו עומד בקריטריונים של היום ואינו אמור לעמוד בהם, לא כל שכן בתרבות העברית, שהשינויים חלו בה בקצב מואץ; ולא בגלל 'שכלול היכולת', כביכול, אלא בגלל שינוי התפיסה שביסוד הפעילות התרגומית ותוצריה. את התרגום המשכילי אפשר וצריך לחקור רק לאור הדרך שתפסו בה המשכילים עצמם את המעשה, תפיסה שתיחשף ותלך במרוצת אותו מחקר עצמו. וכיוון שתפיסה זו רחבה וגמישה כל כך, וקו הגבול בין תרגום ולא-תרגום מתגלה כמטושטש כל כך, ראוי אולי לאמץ את העמדה, שכל טקסט ספרותי עברי מוקדם יהיה חשוב עלינו כתרגום כל עוד לא הוכח ההפך. האוריסטיקה כזאת תאלץ את ההיסטוריון של הספרות העברית החדשה לחפש בתרבויות אחרות מועמדים לעמוד ברקע של עוד ועוד טקסטים, וחיפוש זה שכר רב בצדו.

לאמתו של דבר גם התרגום שהובא ב'קהלת מוסר', אף שמקורו אכן לא פורש, לא הועמד למבחן בלי כל רמז מנחה. אדרבה, בראש הטקסט העברי הובאה ההערה:

ספר כתוב באי" " "

ואולם באותם ימים הייתה הערה כזאת מובנת במלואה ל'יודעים' בלבד, כלומר למתי מעט. אפילו להם לא היה הפענוח מביא תועלת מרובה, גם אם אכן תפסו אותה כמסורת מידע עובדתי על מקורו של טקסט המוצא, ולא כקונונוצייה ספרותית של שיוך בדוי, שרבות כמותה היו בסביבה התרבותית הקרובה.

האי המסתתר מאחורי שורת המרכאות הוא, כמובן, בריטניה, וכך מתקבל לכאורה מצב פרדוקסלי: סוכני התרבות העברית המתהווה, שהיו להם סיבות

טובות למדל את התרבות שבייצורה ובהפצתה עסקו על יסוד התרבות הגרמנית היוקרתית בעיניהם, בחרו להדגים את יכולתה של לשונם בתרגום דווקא על פי טקסט מספרות שהייתה לדידם שולית לחלוטין, ותישאר כזאת עוד מאה ועשרים שנה לפחות. הכיכוד? על תהיה זו אני מבקש לענות בשני שלבים, ושניהם מתקשרים יפה עם התנהגותה של הספרות העברית לאורך כל תקופת ההשכלה. לפיכך אפשר לראות את הכרעותיו של מנדלסון גם בתחום זה כהטרמה לאותה התנהגות: הכרעות ממין אחד הצומחות במערכת נתונים שלא חל בהם שינוי של ממש.

1. אין ספק שיצירת הספרות שלפנינו – *The Complaint, or Night Thoughts* – נבחרה לתרגום לא מפני שנכתבה באיים הבריטיים, ובוודאי לא מפני שנכתבה בשפה האנגלית. הנימוק האמתי לבחירה בה הוא, שבאותם ימים עמד נוסח גרמני שלה במרכז התרבות הגרמנית. כידוע, באמצע המאה ה-18 רווחה במרחב התרבות הגרמנית אופנה 'יאנגית' (ראה, למשל, Price, 1953: 113-116), ולמעשה תפס בה יאנג מקום מרכזי לפחות כמקום שתפס בתרבות האנגלית, אם לא למעלה מזה. אפנת 'יגון העולם' המתקשרת בשמו חלה בראש ובראשונה על *Night Thoughts*, ובהקצנה מסוימת, לא גדולה מדי, אפשר לומר, שבתרבות הגרמנית נתפסה יצירה זו – בראש ובראשונה בתרגום בפרוזה של Johann Arnold Ebert (נוסח ראשון של החלק הראשון בשנת 1751) – כמקרה פרדיגמטי של טקסט ספרותי מטיפוס מועדף, שירה 'פילוסופית-פיוטית'.

כך מתגלה הטקסט שבחר מנדלסון כטקסט מרכזי בהקשר הרלוונטי ביותר לעניינו, עניין המגעים בין התרבות העברית המתהווה והתרבות הגרמנית הסובבת. לפיכך ההתמודדות אתו היא אכן ראיה למשהו; מעל לכול – דווקא בעיני היודעים, אלה שיבקשו אולי לחזור אל מעבר לימליצה' ולהעמיד למבחן היבטים החורגים מעיצובו הלשוני של התרגום ומשאלת קבילותו כטקסט (ספרותי). למשכיל עברי 'מתחילי', שהיה עליו ללמוד לא רק מהי ספרות (עברית) הולמת, אלא גם מהי השכלה, שימשה פתיחתו של *Night Thoughts* פתח-כניסה נוח במיוחד, בעיקר בנוסחו הגרמני של הטקסט; שכן מה שמועלה שם על נס הוא התבונה והחכמה, המצורפות לקטבים החיוביים בשורה ארוכה של ניגודים בינריים: מוות-חיים, חושך-אור, דממה-קולות, אומללות-אושר, שינה-ערות, עצירת הזמן-מעבר הזמן, מוגבלות-נצחיות, ועוד. לאמתו של דבר, התבונה והחכמה מגלמות במערכת זו את שיא החיוב, כפי שמלמדת הפנייה (בנוסחה העברי): 'הורה מבחר תבונתי להבין ולהשכיל! ואמץ חפצי לכרות ברית את בינה'.

2. לא קשה להוכיח, שמרכזיותו של הטקסט של אברט בתרבות הגרמנית של התקופה שימשה יסוד לא רק לעצם הבחירה בה. קרוב לוודאי שמנדלסון גם השעין את הטקסט העברי שלו על הנוסח הגרמני, במלואו או בחלקו. לא זה

המקום להביא את פרטי הפרטים, אבל ההוכחה תסתמך לא רק על העובדה ששני התרגומים עשויים בפרוזה שירית, בניגוד ברור למקור האנגלי השירי. מתאם כזה יכול היה לנבוע גם מהישענות בלתי תלויה על מקור משותף מתוך היזקקות לנורמות ביתיות דומות. לפיכך תעוגן ההוכחה בעיקר במשקל המצטבר של שורה לא-קצרה של תופעות טקסטואליות ולשוניות נקודתיות, שקשה להניח שרק במקרה הן דומות כל כך בשני הנוסחים המתורגמים.

כך מתגלה התרגום המודרני הראשון לעברית – המוצג, כזכור, כ"תרגום לדוגמה" – גם כ

תרגום מכילי שני;

הן מבחינת הרציונל של הבחירה והן מבחינת תהליך התרגום עצמו. עובדה זו מוסיפה ומגבירה את משקלם של ההיבטים הגרמנו-צנטריים. סוף סוף, הנוסח שהעמיד אברט אינו מתמצה ב'טקסט אנגלי במילים גרמניות', אלא יש בו מידה ניכרת של התאמה לקונוונציות ה**ביתיות** של התקופה.

אם בטקסט העברי הדהד אפוא מקור זר כלשהו, הרי הוא נוסח גרמני מסוים דווקא. השוואה לנוסח זה (ראה נספח 3) היא אפוא הדבר הרלוונטי לעשותו דווקא לדידם של אלה מן היודעים שיבקשו לחדור אל מעבר למעמדו של התרגום-לדוגמה כטקסט עברי; השוואה לטקסט ה**מתווך**, ולא למקור האולטימטיבי, הראשון בשרשרת. זה גם הדבר היחיד שרובם היו מסוגלים לעשות ממילא, גם לז' תורגם הטקסט ישירות מן הנוסח האנגלי (או מנוסח זה בלבד). כזכור, שליטתם של יהודי מרכז אירופה דאז בשפות זרות הייתה מצומצמת ביותר. עובדה זו עשויה לשמש הסבר משלים להחלטתו של המתרגם לגייס את הנוסח הגרמני לצרכיו.

להבנת התנהגותו של מנדלסון כסוכן של ההשכלה העברית חשובה העובדה, שלא הייתה פה מגבלה אישית: הוא עצמו נמנה כבר אז עם יודעי האנגלית (Altmann. 1973: 24), ולכן היה ביכולתו לתרגם את הטקסט של יאנג ישירות ממקורו, לו כך רצה. יתר על כן, בשנות החמישים גילה מנדלסון עניין מופנן בשאלה, איך ראוי לתרגם טקסטים אנגליים מסוג זה בדיוק; הפעם כשחקן בולט בשדה תרבות ההשכלה הגרמנית. בשנת 1757 הוא אפילו פרסם בכתב-העת הספרותי המרכזי בגרמניה דאז, *Bibliothek der schönen Wissenschaften und der freyen Künste*, מאמר ובו שורה של עקרונות לתרגום טקסטים של שירה 'פילוסופית-פיוטית' מאנגלית לגרמנית (ראה גילון. תש"י: 90-91). לעקרונות אלה נצמד במידה רבה גם בתרגומו העברי, אף על פי שלא לכך כוונו. למרות היכולת והעניין, כשבא המשכיל הגרמני לפעול כמבשר של ההשכלה ה**עברית** הרי הוא מתגלה כידוע, שלצרכיה של זו עליו להתמקם בעמדה **שונה** מזו שמיקם בה את עצמו כסוכן של התרבות הגרמנית בת הזמן. מעל לכול הוא מבין, שכןקודת מוצא לפעולתו בשדה העברי ראוי לו לקבל הכרעות שכבר נתקבלו בתרבות הגרמנית ולנצלן לצרכיו.

כידוע, לאורך תקופת ההשכלה המוקדמת רוב התרגומים העבריים של טקסטים לא-גרמניים יוסיפו להתבסס על תרגום גרמני מתווך. גם אז השיקול המכריע לא

תמיד יהיה אי ידיעת לשונו של המקור בידי המתרגם כיחיד. עובדה היא, למשל, שכאשר החלו מופיעים תרגומים שנעשו ישירות משפות אחרות, התמקמו רובם בשוליים, בעיקר אם הנוסחים הגרמניים המקבילים לא זכו להכרה ולמעמד. במילים אחרות, גם כשהטקסטים עצמם תורגמו ממקורם האולטימטיבי, **מקור** **הסמכות** היה ונותר ההתקבלות בתרבות המתווכת.

את הסובלנות הניכרת שגילתה ההשכלה העברית כלפי התרגום המתווכ כטיפוס של התנהגות תרבותית וכלפי טקסטים שתורגמו מכלי שני – ככל שעובדה זו הייתה גלויה לה – ניתן לקשור גם כן לתפיסת התרגום ששלטה בה, זו שהוטרכמה כבר ב'קהלת מוסר': סביר להניח, שתרבות שאינה מייחסת חשיבות לאדקוויטיות תרגומית בתחומי פעילותה היא לא תיטרד יתר על המידה בשאלת הייצוג שמייצגים את מקורותיהם התרגומים שהיא בוחרת להישען עליהם. כך היו כל הטקסטים הכתובים גרמנית כשרים בעיני סוכני התרבות העברית כל עוד התמלאו תנאים מסוימים של קונויזציה או יוקרה (שלא זה המקום להרחיב בהם), בין שאותם טקסטים נכתבו גרמנית במקורם ובין שתורגמו אליה. [למותר לציין, שחלק ניכר מהתרגומים הגרמניים שנעשה בהם שימוש אכן היו רחוקים מאדקוויטיות בגלל נורמות התרגום ששלטו בזמנו בתרבות הגרמנית עצמה. לפיכך נכנסו לספרות העברית טקסטים זרים לא מעטים כדרך שסוגלו לתרבות המתווכת (בתוספת סיגול נוסף לדרישות המערכת העברית, כמובן).]

כמסתבר, גם מבחינת היחס לתרגום המתווכ ולתוצריו נהגה ספרות ההשכלה העברית כאפיגון מובהק של המערכת שביקשה למדל את עצמה על פיה: כידוע, במשך דורות רבים עשתה גם הספרות הגרמנית שימוש מסיבי בתרגומים מכלי שני, בעיקר במערכת היחסים המורכבת שקיימה עם האנגלית והצרפתית (ראה, למשל, Graeber. 1991; 1993; Graeber & Roche. 1988; Roche. 1991; von Stackelberg. 1984). ואולם בתקופה שמדובר בה כאן כבר שונה טעמה, כך שהתרבות העברית נאחזה בעצם בנוהג של דורות קודמים. מה שמתגלה פה הוא רצון להתרחק מכל סיכון העשוי להיכרך בהתמודדות עם מה שלא זכה בגושפנקא ולא עמד במבחן הזמן, התנהגות סבירה מאוד של צד חלש ופגיע במערכת יחסים שהיא בלתי שוויונית מעצם טבעה. (לעניין זה ראה את 'חוקי האינטרפרנציה' שניסח אבן־זהר [נוסח מעודכן: Even-Zohar. 1990]). כמובן, אין זה התחום היחיד שהתרבות העברית המתחדשת עתידה להיאחז בו בעקביה של מסורת שנדחקה כבר לשוליים, אם לא עברה מן העולם, ולהפגין בדרך זו את עמדתה האפיגונית.⁷ [למען הדיוק צריך לשוב ולהדגיש, שבנקודה זו אין התנהגותו של מנדלסון מבשרת

7. עמדה דומה הראיתי, למשל, לגבי המשל העברי – המתורגם והמקורי – בעשורים הראשונים של תקופת ההשכלה. שם הורחקה העדות לאחור מלסינג בן הדור אל כריסטיאן פירכטגוט גרט ואחדים מבני דורו (גי טורי. 1993). הישענותם המסיבית של ראשוני ההשכלה על **מקראות** גרמניות גם היא חלק מן התופעה הכללית הזאת: סוף סוף, מקראות נוטות לשקף שלבים היסטוריים קודמים, ורק לעתים רחוקות נכללים בהן טקסטים בני הזמן ממש. כנגד זאת, מקראות נותנות למבחרים של טקסטים מתקופות קודמות סוג מסוים של קונויזציה, יסוד חשוב בשיקולי הבחירה של המשכילים.

את הנורמה העתידה להשתלט על הספרות העברית. זכור, הוא בחר לתרגם דווקא טקסט בן הזמן, אף כי טקסט שנוסחו הגרמני זכה גם זכה בהכרה גורפת בסביבה התרבותית הקובעת.]

כפי שכבר נרמז, התרגום העברי שהובא ב'קהלת מוסרי' לא הקיף אפילו טקסט שלם אחד. לאמתו של דבר,

מה שקיבל הקורא העברי היה פרגמנט בלבד,

66 השורות הראשונות של חיבור רחב ממדים. עובדה זו אמנם נרמזה במשפט מקדים קצר, 'אחוק ראש דבריו בלשון עברי' (ההדגשה שלי), אך גם הפעם יכלו רק 'הידועים' להבין את הרמז לאשורו, לא כל שכן לתפעל אותו ולהסיק ממנו את המסקנות הראויות (איזה חלק מהטקסט תורגם? האם הוא 'נסגרי' בצורה כלשהי למען ייראה כטקסט אינטגרלי? וכדומה). ושוב, תרגום פרגמנטים – לימים גם תוך העלמת הפרגמנטריות שלהם מעיני הקורא, ולפעמים אפילו תוך הצגתם כאילו היו טקסטים שלמים – יימנה עם ההעדפות המרכזיות בתרגום לעברית בעשורים הראשונים של תקופת ההשכלה.

כמובן, לא היה פה ניסיון מכוון להוליך שולל. לכל היותר אפשר לומר, שבאותם ימים לא יוחסה חשיבות יתרה לשלמות הטקסטים; בוודאי לא למה שהסטרוקטורליזם לימדנו לזהות כירשת היחסים המכוננת את הטקסטי ולראות בו את חזות הכול. עם זאת יש פה היבט נוסף, וברור במיוחד, של שוליותם של שיקולי האדקוויטיות התרגומית, שהרי מקומם המובהק של אלה הוא ברמת הטקסט השלם, ועל חלקיו ומרכיביו הם חלים לכל היותר באמצעות כפיפותם לאותה רשת.

מעבר למרגינליזציה של שלמות היחידה הטקסטואלית כשיקול מנחה, אחד האילוצים שעמדו מאחורי ההסתפקות בפרגמנטים היה הכורח להפיק טקסטים קצרים. לכורח הזה היו שני פנים: אינהרנטי ומוסדי. פן אינהרנטי – שהרי הפקתם של טקסטים ארוכים קשה יותר ומצריכה זמן רב יותר, בעיקר למתרגמים (ולכותבים) בלתי מנוסים (וכאלה היו כולם באותם ימים); פן מוסדי – משום שבמות הפרסום הראשונות היו כתבי-עת, ואחר כך גם מקראות ושאר קבצים. אלה כאלה אינם ערוכים לטפל אלא בטקסטים מוגבלים בהיקפם, ובהתאם לאילוץ של מקום הפרסום הצפוי כיוונו גם המתרגמים את פעילותם.⁸ בולטת פה מאוד העובדה הטכנית, שתרגום קטע הפתיחה של *Night Thoughts* לא יכול היה

8. מקרה אופייני, אם גם קיצוני, בתום הפרגמנטריות של התרגומים העבריים עתיד להיות המקרה של שייקספיר – סופר אנגלי נוסף שנבחר לתרגום, לפחות בשלבים הראשונים, בגלל מרכזיותם של תרגומים מסוימים שלו בספרות הגרמנית. דווקא הסונטות השייקספיריות – אותם טקסטים שהם קצרים מעצם טבעם, ולכן יכלו להתאים מאין כמוהם למסגרת האילוצים המוסדית – לא תורגמו לעברית עד למאה העשרים; הן משום שמעטים מתרגומיהן לגרמנית זכו למרכזיות של ממש, הן משום שהספרות העברית פשוט לא נזקקה ליניסוי כלים בתחום הסונטה (ראה G. Toury, 1995: 114-116). כנגד זאת, כשכבר החלו בתרגום כתבי שייקספיר לעברית – וככל הידוע לנו היום לא קרה הדבר לפני 1816 – תורגמו רק **מונולוגים** או **קטעים קצרים** אחרים, ומן ה**טרגדיות** שלו בלבד, ורוב התרגומים הוצעו לקהל כטקסטים **שיריים**, אם לא כשירים ליריים ממש. אחדים מהם אף 'נסגרו' באופן שרירותי למדי לצורך זה, כמוהם

להתמשך אל מעבר לסופו של העמוד השמיני, העמוד המסיים את חוברת ב של 'קהלת מוסר'. [כפי שכבר נרמז, אין זה מן הנמנע שפה ושם פעלה בקיצור גם ידם של **עורכים**, ואולם על כך אין בידינו לעמוד בהעדרם של כתבי-היד המקוריים, או לפחות עדויות מעטם של כתבים, מתרגמים ועורכים. בין כך ובין כך, במקרה שלפנינו השאלה זניחה, שהרי המתרגם והעורך חד הם.]

למעשה, מערכת טיפוסית הטקסטים העבריים העתידה להתכוון בתקופת ההשכלה תכלול כמעט אך ורק ז'נרים קצרים. בשביל רוב הסוגים הספרותיים המקיפים יותר – למשל הדדמה, ובעיקר הרומן – לא ייווצר במשך דורות אחדים אתר של ממש בספרות העברית. דרך אגב, בכל הנוגע ל'קהלת מוסר' עצמו כבר העמידו על כך – למשל מאיר גילון בספרו המקיף (תשלי"ט: 45) – שבעוד שהפרוטוטיפ שלו, 'שבועון המוסר' האירופי, נטה לארגן את **הגיליון כולו** כיחידה אחת (=ז'נר 'גדולי' יחסית), הנה בו עצמו **השער** הוא היחידה. עוד סוג של חלק-משלם שהפך ישות טקסטואלית בפני עצמה!

זכור, הטענה העקרונית בזכות תרגום 'אמרי נועם' לעברית הייתה, שכאן טעונה שמירה 'המליצה' בלבד, וילדבר הזה תכון שפת העברים וכמעט אין דומה לה'. לאור דיוננו עד כה אין כל פלא, שתביעת ה'שימור', שהכריזו עליה בעלי 'קהלת מוסר' לגבי ה'מליצה' בתרגום הספרותי, מוטה גם היא לכיוון הקבילות: היא חלה לדידם בראש ובראשונה על העיקרון הפואטי בתור שכזה. במילים אחרות, מה שהם רואים כטעון שימור הוא **עצם קיומה של 'מליצה'**. כנגד זאת לא נדרש, ועוד פחות מזה נוסה ובוצע, שחזור עיצובו הלשוני של הטקסט שממנו בחר המתרגם לצאת. לקראת סיום הדיון ראוי אפוא להתעכב בפירוט-מה על

ההכרעות הלשוניות המשתקפות בתרגום.

גם מבחינה זו תרגום *Night Thoughts* בישר את הנורמה העתידה לשלוט בספרות ההשכלה העברית, תרגום ומקור כאחד (עד כמה שניתן להגדיר את הגבול הפנים-תרבותי ביניהם), אף כי לא עשה זאת באותה קיצוניות ובאותה נוקשות שבהן תשתלט הנורמה מאוחר יותר.

זכור בחרו המשכילים לכפוף את עצמם ללשון המקרא: הם השתמשו בתנ"ך הן כמאגר של רצפי-לשון קונקרטיים, הניתנים לתלישה מהקשרם המקורי ולשימוש בדרך של צירופים כבולים, והן כמאגר של מטריצות שלתוכן אפשר לצקת חומר שנלקח ממקומות אחרים במקרא. לרציונל שמאחורי בחירה זו היו שני פנים, שלילי וחיובי. הפך השלילי היה ניסיון מודע, ומודרך אידאולוגית, להינתק ממה שזוהה עם האורתודוקסיה היהודית, ובתנחם הלשון – מן 'האידיום הרבני' (פלאי. 1988: 23). הפן החיובי היה ניסיון מודע לא פחות, ובעל גוון אידאולוגי גם הוא, לאמץ עוד היבט אחד שהתרבות **הגורמנית** בת הזמן העלתה על נס – המקרא;⁹ הפעם העדפה שאימוצה בתחום העברי קל ומלא יותר מאימוצה של כל העדפה שאין לה ביטוי לשוני מיידי.

כתרגום-לדוגמה ב'קהלת מוסר', שבסיומו נוספו המשפטים הסוגרים והמעגלים: 'זאת אשיב אל לבי. ותהי זאת נחמתי'.

9. ראה, למשל, Johann Gottfried Herder, *Vom Geist der Ebräischen Poesie* (1782/3).

אף על פי שבשנות החמישים למאה ה-18 עדיין לא הוכרזה המלחמה על מאפייני העברית הרבנית והאלטרנטיבה עוד לא הוגדרה במפורש, לא כל שכן הפכה נורמה מחייבת, לשון תרגומו של מנדלסון מתמרנת כמעט אך ורק לעומת המקרא – המאגר הלשוני המרוחק ביותר מן 'האידיים הרבני' השליט והמסומן לשלילה. תמרון זה, שהוא מימושה של השאיפה להעמיד 'מליצה' הולמת שאינה מבוססת דווקא על העקרונות שלפיהם נוסח טקסט המוצא, מספק הסבר סביר לרוב סטיותיו של התרגום ממקורו הישיר – אפילו הסטיות הגדולות ביותר, שלכאורה אין להן כל סיבה והן נראות כ'טעויות' בעלמא. כך, למשל, אין דרך של ממש להבין את הופעתו של המשפט 'כלתה שעת השבע' במקום שבנוסח הגרמני כתוב – בעקבות המקור האנגלי – *'Die Glocke schlägt Eins'*, אלא אם נעמיד פסוקים מקראיים ברקע, שעצמתם כמרכיבי 'מליצה' העברית ההולמת מתגברת על המידע שמוסר המקור ומנטרלת אותו; למשל, 'קרבה שנת השבע' (דברים טו 9. 'כלתה' – אנטונים ל'קרבה'; 'שעת' – ביטוי זמן תמורת 'שנת' השומר גם על צורת הסמיכות שבמקור המקראי) ו/או 'ותכלינה שבע שני השבע' (בראשית מא 53; הפועל 'ותכלינה' המופיע פה שימש אולי מקור השפעה נוסף על המרת הפועל 'קרבה' ב'כלתה' בפסוק הקודם).

עם זאת היחידה העיקרית שתולש מנדלסון מן המקרא היא **המילה או הצירוף הקצר**, ובדרך כלל אין הללו גוררים אחריהם את ספיהים. לפיכך מעטות אצלו השרשראות הארוכות של שברי פסוקים, אותה תכונה שתהיה אופיינית כל כך לסגנון תקופת ההשכלה גופה. גם מילים יחידאיות אינן תופעה שהוא מייחס לה עדיפות סגנונית, בניגוד לדורות מאוחרים יותר בתולדות הספרות העברית המתחדשת.

טכניקה אחת שאימץ לו מנדלסון בשתי הידיים היא טכניקת **הכפילות**. זו מתבטאת גם בשימוש ניכר בתקבולות כמו-מקראיות וגם בריבוי צירופים של קרובי נרדפות, נוהג שיתבלט ביתר שאת בספרות ההשכלה עצמה. ריבוי צירופי הנרדפים בולט במיוחד לאור קוצרו של הטקסט שהם משובצים בו ולאור סמיכותם הרבה זה לזה. רוב הצירופים הללו – חלקם כבולים, חלקם חופשיים – באים תמורת יסוד יחיד בטקסט שעליו נשען התרגום (במידה שמיפוי טקסט היעד על טקסט המוצא מאפשר העמדה ברורה של זוגות של 'יסוד ממיר + יסוד מומר', בלא שיריים לכאן או לכאן)¹⁰ וחלקם הם ניסוח מפורש של מה שאינו אלא מובלע במקור, או אפילו תוספות של ממש; ניסיון ברור להגביר את 'העבריות' האינהרנטית של ניסוחו של טקסט היעד (לפי התפיסה ששלטה אז), כלומר גילוי מובהק של העדפת שיקולים של קבילות; ובתחום שההכרעות מוכתבות בו על ידי **נורמה של שימוש**, ולא על ידי כלל של דקדוק.¹¹ למשל (לפי סדר ההופעה בטקסט):

10. לתיאורה ולביסוסה המתודולוגי של הטכניקה של מיפוי טקסט היעד על טקסט המוצא בהתניה המיוחדת הנקובה לעיל ראה G. Toury. 1995: Chapter 4.

11. לעניין שימושה של הספרות העברית המתורגמת בדורות האחרונים בצירופים של קרובי נרדפות ראה ג' טורי. 1977: 171-162; G. Toury. 1955: Chapter 5.

unruhigen	תמורת	פחד ורעדה
welche nicht mehr erwachen	תמורת	ישן שנת עולם בל יראה אור
vergebens	תמורת	הבל ורעיון רוח
לא כלום	תמורת	אני שכבתי ואישנה
Weder das Auge, noch das	תמורת	אין תמונה ואין תבנית,
horchende Ohr findet		אין קול ואין קשב
einen Gegenstand		
zarten Gedanken	תמורת	מחשבות האדם וחקרי לבבו
לא כלום	תמורת	שווא תשועתכם ועזרתכם הבל
dichte Finsterniß	תמורת	חשכי תבל וקדרותה
Weisheit	תמורת	דעת והשכל
der Geiz	תמורת	לבב הכלי ושאר
diese doppelte Nacht	תמורת	מבין אופל וחשך
Gesang	תמורת	אשירה ואזמרה
vernünftig seyn	תמורת	להבין ולהשכיל
לא כלום	תמורת	אמהר אחיש מעשי
fahren [...] auf	תמורת	יעורו ויעלו עלי
לא כלום	תמורת	יגון ואנחה
Ewigkeit	תמורת	נצח נצחים! שמחת עולם

3 אילו התקבלה הדוגמה של מנדלסון במלואה, עשויים היו להתקצר תהליכים בתולדות שימוש הלשון העברית בכתב.¹² ואולם הדוגמה לא התקבלה, מן הסתם גם מסיבות אובייקטיביות: עם ראשית התהליך ההיסטורי הרציף המתקשר בתנועת ההשכלה לא היו בנמצא אלא עותקים ספורים של 'קהלת מוסר', ולא רבים האנשים שידעו את דבר קיומם, לא כל שכן יכלו להגיע אליהם.

12. המעוניין לראות איך עשוי היה הטקסט העברי הזה להיראות אילו אומצו להכנתו כל הנורמות שעמידות היו לשלוט בתקופת ההשכלה מוזמן להשוות את תרגומו של מנדלסון לתרגום אחר של פתיחת ספרו של יאנג, שנעשה בידי משה מנדלסון אחר, משה מנדלסון מהמבורג. תרגום זה, שפורסם כעבור למעלה מחמישים שנה, ב'המאסף' המחודש לשנת תקס"ט (עמ' רב-רז, רעה-רפח), הוכתר בכותרת המפורשת 'רעיוני לילה, מושאלים מספרי יונג איש אנגליא', אך גם הוא נעשה מן הגרמנית. הפסקאות המקבילות לתרגום הכלול ב'קהלת מוסר' נמצאות בעמ' רב-רד. הן מכילות 534 מילים לעומת 455, כמעט 18% יותר, ומקור ההפרש כולו בהכרעות פנים-עברית; בראש ובראשונה באורכן הרב יותר של היחידות שנתלשו מן המקור המקראי ושורשרו זו לזו. למותר לציין שהתרגום השני מכביד עוד יותר על העמדת זוגות ברורים של 'יסוד ממיר + יסוד מומר', ובמילים אחרות, שתרגומו החלוצי של מנדלסון אדקוטי יותר מן התרגום המשכילי האופייני בהמשך הדרך, אף על פי ששניהם נוצרו במסגרת תפיסת תרגום שעיקר הדגש הושם בה על הקבילות.

גם לאחר שפורסמו קטעים מקדם-כתב-העת הזה פרסום חוזר (כבר ב'המאסף' לשנת תקמ"ה), לא היה שער ו ביניהם, ומה שנכלל בו בתחומי האידאולוגיה ודרכי הביצוע של התרגום הספרותי פשוט לא יכול היה לפעול על איש. את הדרך הממשית הורו אפוא אחרים. עם זאת, התרגום שנדפס ב'קהלת מוסר' נוצר בנסיבות דומות ובמסגרת אילוצים זהה כמעט. מכאן חשיבותו הרבה להבנת מקומו של התרגום בתולדות הספרות העברית המתחדשת: הוא שופך אור על המהלך כולו, הן במה שיש בו, הן במה שאין בו; הן באופציות שאימץ לו ככל השאר, הן באופציות שאימץ לו בלבדל מהם.

נספחים

נספח 1: התרגום העברי המובא ב'קהלת מוסר', שער ו

תרדמה! מרגוע לעיף! בך ינפש מר נפש. ואת בוגדה ותאהבי האמונם עלי תולע. ותפשעי בעניים מרודים. תדאי על כנפי רוח על עפעפי לא ראו דמע. ותתדי [=ותדדי] מעיני שוממים עלי יגונם.

על משכבי בלילות הקיצותי. כדברי [= כדרכי?]. ממעט תנומות בפחד ורעדה. דמיתי אשרי ישן שנת עולם בל יראה אור! ואולם גם זה הבל ורעיון רוח. אם חזיוני לילה יבעתו מנוחת הקבר. אני שכבתי ואישנה: והמון חזיונות מבהילות עלי יתגעשו. אף רוחי בקרבי תחוג מגל אל גל מפחד התלאות המדמות: באין בינה תופשת משוטיה. הן עתה עוררתי ואלי תשוב בינתי... אבל מה בצע! מהומה תמורה מהומה. תמורה מרה! תחת צרה: מבוכה. היום קצר מהכיל יגוני: וחשכת לילה תהל לנגדה כשמש בצהרים:

בערפל ישכון שר הלילה על כסא ממלכתו: ולא נוגה לו. הוד מלכותו אימה. מושיט את שרביט העופרת מעל פני חוג השמים הנרדם. דומיה מסביב! דומית מות! אין תמונה ואין תבנית: אין קול ואין קשב! תרדמת אלקיי נפלה על תולדות שמים וארץ. והמה שבתו מסבלותם. תבל ומלואה תרגיע: מרגוע נורא. מתנבא כי קרוב קצה... לו יבוא יומה! יואל אלהי וילט פני הלוט על כל הארץ! מה חדל אני? כאשר אבדתי אבדתי:

דומיה וחשכה! אתם אחיות תאומות הנולדות על ברכי הלילה. האומנות מחשבות האדם וחקרי לבבו: עד כי יפליא עצה. ובה יעשה תושיה (ומה אנוש אם תושיה נדחה ממנו?) עמדו נא לימיני! הבינוני ואדברה! בקבר מקום מלכותכם אספר

חסדכם. ובאבדון אמונתכם..... ואולם מה אתם לי? שוא תשועתכם ועזרתכם הבל! ה' אלהים המגיה חשכי תבל וקדרותה. ברן יחד כוכבי בוקר: שמחו לקראת הארץ בהבראה. אמרת ויהי חשך לאור: צוית והשמש יפיץ ענן אורו. חנני דעה והשכל! האר נרי אתה סלעי ממגור! אליך תשוקתי עת יכלה לבב הכלי ושאר אל עצבי זהבו. בנפול תרדמה על אנשים.

אם תבל לבשה קדרות ונשמתי תמש חשך: ה' אלקי מבין אופל וחשך שלח נוגה רחמיך לעוררני ולהאיר נתיבי. ה' נחני במעגלי החיים והמות: החיים והמות ידריכוני באמתך! בעוזך אשירה ואזמרה: אף דרכי יכוננו. הורה מבחר תבונתי להבין ולהשכיל! הישר בחירתי בחור בטוב. ואמץ חפצי לכרות ברית את בינה. כוס חמתך שתיתי מידך: לא תהיה כמו אכזב. אגלה נא אזני: ובמוסרי אחתום.

ואשמע את קול הפעמון קרא בחיל כי כלתה שעת השבע. שעיפי ישיבוני. אין מתבונן לתמורת העת: בלתי אחרי עברה. נבונות בן אדם: כי כוננת לה לשון מדברת. המונה כקול מלאך הדובר בי. כקול יללת: מתאונן כאבל אם על אבוד זמני. כליל יחלוף! כמעט רגע דרשתיו ואיננו! חלף הלך לו עם שנות עולם. מאלפני כי ימי לא ימשכו. מבלי משים תאבד דרך. אמהר אחיש מעשי: עוד המלאכה מרובה!... תקותי ויגוני יעורו ויעלו עלי: ורוב עצמותי יפחידו. מבטם מעל שפת ים הזמן על פני תהום. ומה המה רואים!..... האח נוסו יגון ואנחה. אור גדול אני רואה! נצח נצחים! שמחת עולם מנת חלקי. אם פה לעמל נולדתי: שם אשגוב ישע: אם פה נדכאתי לפני עש. שם תרום קרני. זאת אשיב אל לבי.
* ותהי זאת נחמתי. *

נספח 2: המקור האנגלי

TIR'D nature's sweet Restorer, balmy Sleep!
He, like the World, his ready visit pays
Where Fortune smiles; the wretched he forsakes;
Swift on his downy pinion flies from Woe,
And lights on Lids unsully'd with a Tear.
From short, (as usual) and disturb'd Repose,
I wake: How happy they who wake no more!
Yet that were vain, if Dreams infest the Grave.
I wake, emerging from a Sea of Dreams
Tumultuous; where my wreck'd, desponding Thought
From wave to wave of fancy'd Misery,
At random drove, her helm of Reason lost;

Tho' now restor'd, 'tis only Change of pain,
 A bitter Change; severer for severe:
 The *Day* too short for my Distress! and *Night*
 Even in the *Zenith* of her dark Domain,
 Is Sun-shine, to the colour of my Fate.

Night, sable Goddess! from her *Ebon* throne,
 In rayless Majesty, now stretches forth
 Her leaden Scepter o'er a slumbering world:
 Silence, how dead? and Darkness, how profound?
 Nor Eye, nor list'ning Ear an object finds;
 Creation sleeps. 'Tis, as the general Pulse
 Of Life stood still, and Nature made a Pause;
 An awful pause! prophetic of her End.
 And let her prophecy be soon fulfill'd;
 Fate! drop the Curtain; I can lose no more.

Silence, and *Darkness!* solemn Sisters! Twins
 From antient *Night*, who nurse the tender Thought
 To *Reason*, and on reason build *Resolve*,
 (That column of true Majesty in man!)
 Assist me: I will thank you in the Grave;
 The grave, your Kingdom: *There* this Frame shall fall
 A victim sacred to your dreary shrine:
 But what are Ye? *Thou*, who didst put to flight
 Primæval *Silence*, when the Morning Stars
 Exulting, shouted o'er the rising Ball;
 O thou! whose Word from solid *Darkness* struck
 That spark, the Sun; strike Wisdom from my soul;
 My soul which flies to thee, her Trust, her Treasure;
 As misers to their Gold, while others rest.

Thro' this Opaque of Nature, and of Soul,
 This double Night, transmit one pitying ray,
 To lighten, and to cheer: O lead my Mind,
 (A Mind that fain would wander from its Woe.)
 Lead it thro' various scenes of *Life* and *Death*,
 And from each scene, the noblest Truths inspire:
 Nor less inspire my *Conduct*, than my *Song*;
 Teach my best Reason, Reason; my best Will
 Teach Rectitude; and fix my firm Resolve
 Wisdom to wed, and pay her long Arrear.

Nor let the vial of thy Vengeance pour'd
On this devoted head, be pour'd in vain.

The Bell strikes *One*: We take no note of Time,
But from its Loss. To give it then a Tongue,
Is wise in man. As if an Angel spoke,
I feel the solemn Sound. If heard aright,
It is the *Knell* of my departed Hours;
Where are they? With the years beyond the Flood:
It is the *Signal* that demands Dispatch;
How Much is to be done? my Hopes and Fears
Start up alarm'd, and o'er life's narrow Verge
Look down — on what? a fathomless Abyss;
A dread Eternity! how surely *mine*!
And can Eternity belong to me,
Poor Pensioner on the bounties of an Hour?

(Edward Young, *Night Thoughts*, ed. Stephen Cornford,
Cambridge University Press, 1989: 37-38.)

נספח 3: התרגום הגרמני של אברט

Der müden Natur süsse Erquickung, der balsamische Schlaf! Ach! er besucht,
gleich der Welt, nur diejenigen gern, denen das Glück zulächelt; die Elenden
verläßt er; fliegt auf seinem sanften Gefieder schnell vom Jammer hinweg, und
senkt sich auf Augenlieder herab, die keine Thräne benetzt.

Ich erwache, wie ich pflüge, von einem kurzen und unruhigen Schlummer: Wie
glücklich sind doch die, welche nicht mehr erwachen! Allein auch dieses wäre
vergebens, wofern Träume das Grab beunruhigen. Ich erwache, und komme
aus linem ungestümen Meere von Träumen empor; wo mein scheiternder,
verzweiflungsvoller Geist von Wellen zu Wellen eines **eingebildeten** Elends in
der Irre herumtrieb, weil er das Steuer der Vernunft verlohren hatte; itzt hat
er es wieder gefunden; aber es ist nur ein Wechsel von Quaaen, ein bitterer
Wechsel; für grausame noch grausamere. Der **Tag** ist für meine Pein zu kurz!
und die **Nacht** ist, selbst in **Zenith** ihres finstern Gebiets, gegen die Farbe
meines Schicksals, Sonnenschein.

Die Göttinn der Nacht streckt itzt von ihrem schwarzen Throne, in stralenloser Majestät, ihren bleyernen Zepter über eine schlummernde Welt aus: Welch eine todt Stille! Welch eine tiefe Finsterniß! Weder das Auge, noch das horchende Ohr findet einen Gegenstand; die Schöpfung schläft. Es ist, als wenn der allgemeine Puls des Lebens still stünde, und die Natur eine Pause machte; eine fürchterliche Pause! die ihr Ende prophezeyt. Und laß nur ihre Prophezeyung bald erfüllt werden; o Verhängniß! laß den Vorhang fallen; ich kann nichts mehr verlieren.

Stille, und **Finsterniß!** ihr ernsten Schwestern! ihr Zwillinge der alten **Nacht**, die ihr den zarten Gedanken zur **Vernunft** aufzieht, und auf Vernunft **Entschliessung** baut, (diessen Grundpfeiler der wahren Majestät im Menschen!) o steht mir bey: Im Grabe will ich euch danken; im Grabe, eurem Reiche: **Dort** soll dieser Leib zum Opfer eures grauenvollen Altars hinfallen. Aber was seydt ihr? **Du**, der du die allerälteste **Stille** verjagtest, de die frohlockenden Morgensterne über den heraufsteigenden Erdball jauchzten; o Du, dessen Wort aus der dichten **Finsterniß** jenen Funken, die Sonne, herauszuschlug; entzündte Weisheit in meiner Seele; welche zu dir, ihrem Vertrauen, ihrem Schatze, flieht, wie der Geiz zu seinem Golde, wann Andre schlafen.

Durch diese Dunkelheit der **Natur**, und der **Seele**, durch diese doppelte Nacht, sende doch Einen mitleidigen Stral herab, um mich zu erleuchten, und zu ermuntern: O leite meinen Geist, (einen Geist, der sich gern weit von seinem Jammer verlieren möchte.) leite ihn durch mancherley Scenen des **Lebens** und des **Todes**; und begeistre ihn aus jeder Scene mit den edelsten Wahrheiten. Ja, begeistre auch meinen **Wandel** nicht weniger, als meinen **Gesang**; lehre meine beste Vernunft vernünftig seyn; lehre meinen besten Willen recht wählen; und befestige meinen festen Enschluß, nich mit der Weisheit zu verbinden, und den langen Rückstand ihrer Forderungen zu bezahlen. Ach! laß doch die Schaale deiner Rache, die über dieses unglücksvolle Haupt ausgegossen ist, nicht vergebens ausgegossen seyn.

Die Glocke schlägt **Eins**. Wir bemerken die Zeit nur aus ihrem Verluste. Der Mensch handelt also weise, daß er ihr eine Zunge giebt. Ich fühle den ernsten Schall, als hätte ein Engel gesprochen. Höre ich recht, so ist es die **Sterbeglocke** meiner abgeschiednen Stunden; wo sind sie? Bey den Jahren vor der Sündfluth. Es ist das **Zeichen** zum schleunigen Aufbruche; o wie viel habe ich noch zu thun? Meine Hoffnungen und Sorgen fahren erschrocken auf, und schauen über den schmalen Rand des Lebens hinab — und wohin? In einen unergründlichen

Abgrund; in eine furchtbare Ewigkeit! welche doch so gewiß **mein** ist! Und kann mir eine Ewigkeit zugehören, mir Armen, der ich von den Wohlthaten einer Stunde lebe?

(Eduard Young, 'Klagen, oder Nachtgedanken über Leben, Tod und Unsterblichkeit', In: *Uebersetzungen einiger Poetischen und Prosaischen Werke der besten Englischen Schriftsteller*, Erster Band, Braunschweig & Hildesheim, 1751: 6-9.)

ביבליוגרפיה

אבן-זהר, איתמר.

1971: מבוא לתיאוריה של התרגום הספרותי, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב.
1975: "Spleen" לבודליר בתרגום לאה גולדברג: לאופי ההכרעות בתרגום שירה, הספרות, 21: 45-32.

גילון, מאיר.

תשלי"ט: קהלת מוסר למנדלסון על רקע תקופתו, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ירושלים.

גלבע, מנוחה.

1992: לקסיקון העיתונות העברית במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה, מוסד ביאליק בשיתוף בית-הספר למדעי היהדות ע"ש חיים רוזנברג, אוניברסיטת תל-אביב.

טורי, גדעון.

1977: נורמות של תרגום והתרגום הספרותי לעברית בשנים 1930-1945, המכון לפואטיקה וסמיוטיקה ע"ש פורטר, אוניברסיטת תל-אביב.
1993: 'שימוש מושכל במשל משכילי: כריסטיאן פירכטגוט גרט בספרות העברית', בתוך: זיוה שמיר ואבנר הולצמן (עורכים), נקודות מפנה בספרות העברית וזיקתן למגעים עם ספרויות אחרות, אוניברסיטת תל-אביב: 86-75.

טורי, יעקב.

תשכ"ח: 'ימבעיות "קהלת מוסר"', קרית ספר, מג: 284-279.

פלאי, משה.

1988: במאבקי תמורה: עיונים בהשכלה העברית בגרמניה בשילהי המאה הי"ח, מפעלים אוניברסיטאיים להוצאה לאור, תל-אביב.

צמרון, צמח.

תשמ"ח: המאסף: כתב העת המודרני הראשון בעברית, מפעלים אוניברסיטאיים להוצאה לאור, תל-אביב.

שוהם, חיים.

1981: 'יתן החכם' בין בני מינו, עקד, תל-אביב.

1995: בצל השכלת ברלין, הקיבוץ המאוחד — המכון הישראלי לפואטיקה וסמיוטיקה ע"ש פורטר, אוניברסיטת תל-אביב.

Altmann, Alexander.

1973: *Moses Mendelssohn: A Biographical Study*, University of Alabama Press, Alabama.

Even-Zohar, Itamar.

1990: 'Laws of Literary Interference', *Polysystem Studies [=Poetics Today*, 11/1]: 53-72.

Graeber, Wilhelm.

1991: 'German Translators of English Fiction and their French Mediators', In: Kittel & Frank. 1991: 5-16.

1993: 'Das Ende deutscher Romanübersetzungen aus zweiter Hand', *Target*, 5/2: 215-228.

Graeber, Wilhelm & Geneviève Roche.

1988: *Englische Literatur des 17. und 18. Jahrhunderts in französischer Übersetzung und deutscher Weiterübersetzung: Eine kommentierte Bibliographie*, Niemeyer, Tübingen.

Halkin, A. S.

1971: 'Translation and Translators, Medieval', *Encyclopedia Judaica*, 15: 1318-1329.

Kittel, Harald & Armin Paul Frank (eds.).

1991: *Interculturality and the Historical Study of Literary Translation*, Erich Schmidt, Berlin.

Meyer, Herrmann M. Z.

1968: 'Koheleth Mussar: Berichtigungen, Ergänzungen, Meinungen', *Bulletin des Leo Baeck Instituts*, 11/41: 48-60.

Michael, Reuven.

1979: 'Der hebräische "Moralprediger" — eine Tendenzschrift der jüdischen Aufklärung', *Saeculum*, 30/1: 86-99.

Price, L. M.

1953: *English Literature in Germany*, University of California, Berkeley & Los-Angeles.

Roche, Geneviève.

1991: 'The Persistence of French Mediation in Nonfiction Prose', In: Kittel & Frank. 1991: 17-24.

Stackelberg, Jürgen von.

1984: *Übersetzungen aus zweiter Hand: Rezeptionsvorgänge in der europäischen Literatur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert*, de Gruyter, Berlin & New York.

Steinschneider, Moritz.

1893: *Die hebräischen Übersetzungen des Mittelalters und die Juden als Dolmetscher: Ein Beitrag zur Literaturgeschichte des Mittelalters, meist nach handschriftlichen Quellen*, Berlin.

Toury, Gideon.

1988: 'Translating English Literature via German — and Vice Versa: A Symptomatic Reversal in the History of Modern Hebrew Literature', In: Harald Kittel (ed.), *Die*

literarische Übersetzung: Stand und Perspektiven ihrer Erforschung, Erich Schmidt, Berlin 1988: 139-157.

1995: *Descriptive Translation Studies and beyond*, John Benjamins, Amsterdam & Philadelphia.

1998: 'Hebrew Tradition'. In: Mona Baker (ed.), *Encyclopedia of Translation Studies*, Routledge, London: 439-448.

Toury, Jacob.

1968: 'Koheleth Mussar: Berichtigungen, Ergänzungen, Meinungen', *Bulletin des Leo Baeck Instituts*, 11/41: 60-65.

Weltliteratur.

1982: *Weltliteratur: Die Lust am Übersetzen im Jahrhundert Goethes*. Eine Ausstellung des Deutschen Literaturarchivs im Schiller-Nationalmuseum, Marbach am Neckar. [Marbacher Kataloge, 37.]